

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ЦЕРКОВНА Олена Володимирівна

УДК 347.51:347.424

**ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ**

Спеціальність: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права та процесу Одеського державного університету внутрішніх справ.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент
РЕЗНІЧЕНКО Семен Васильович,
Одеський державний університет
внутрішніх справ, начальник кафедри
цивільного права та процесу

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ШИШКА Роман Богданович,
Національний університет Державної
податкової служби України,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін;

кандидат юридичних наук
ЖЕКОВ Володимир Іванович
Одеський апеляційний господарський суд,
суддя

Захист відбудеться 23 листопада 2008 р. о « » годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий « » листопада 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.П. Музиченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Оскільки основним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини, посилюється роль і значення інституту юридичної відповідальності, покликаним якого є забезпечення вищезазначених прав і свобод та захист їх від порушень.

Проблеми цивільно-правової відповідальності і пов'язаних із нею аспектів привертають увагу фахівців уже декілька століть. Це стосується не лише суто цивільно-правової відповідальності, але також і всіх категорій, що тісно пов'язані з нею. Дуже великий інтерес останнім часом у зв'язку зі зміною соціально-політичної ситуації в Україні викликає науковий аналіз підстав, що звільняють від юридичної відповідальності, оскільки вирішення цієї проблеми становить не лише науковий, але й практичний інтерес.

Слід зазначити, що в юридичній науці в цілому й окремих її галузях, мабуть, немає більш дискусійного питання, ніж питання про сутність і особливості як юридичної відповідальності взагалі, так і цивільно-правової відповідальності зокрема. Це пояснюється тим, що проблема юридичної відповідальності взагалі є кардинальною для правової теорії.

То ж природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки цим питанням приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем визначення поняття та встановлення його сутності, так і в тих наукових розвідках, спеціальним предметом яких була власне цивільно-правова відповідальність як правова категорія, співвідношення останньої з іншими видами, функції, підстави виникнення та звільнення від відповідальності. Особливо це стосується підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, яка посідає особливе місце серед видів цивільно-правової відповідальності.

Звернення до теоретичних проблем однієї з найважливіших категорій теорії цивільного права – цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, аналіз підстав, що звільняють від неї особу, – з радикально нових позицій має прискорити адаптацію вітчизняного права до найкращих його моделей, що склалися у світі.

Необхідність дослідження і всебічного аналізу сутності цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду та підстав, що від неї звільняють, зумовлена недостатністю розробленості методологічних проблем такої відповідальності і призводить до порушення прав учасників цивільних відносин.

Крім того, слід зазначити, що, попри наявність досліджень у цій сфері, вони були виконані ще за часів чинності радянського права, то

му можна зробити висновок про те, що природа відповідних категорій не відповідає сучасному стану речей у цій сфері.

Що ж до підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності, слід зазначити, що дослідження в цій галузі з'явилися відносно недавно і стосувалися, головним чином, окремих видів таких обставин. Такий стан речей у зазначеній галузі й досі залишається практично незмінним. Крім того, досліджувалися такі підстави на рівні різних галузей права, в основному кримінального. Однак на рівні галузі цивільного права такі дослідження відсутні, що робить необхідним звернення до цих проблем із метою узагальнення положень, що існують щодо зазначеної категорії, у різних галузях права.

Отже, існує нагальна необхідність заповнити прогалини в наукових розвідках сутності підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, на сучасному етапі, дослідити підстави їх класифікації, уточнити критерії такої класифікації та встановити специфіку окремих видів таких підстав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану наукової діяльності Одеського державного університету внутрішніх справ «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» на 2003–2008 роки (державний реєстраційний номер 0103V002568)

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в з'ясуванні підстав, що звільняють від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, встановленні їх правової природи, а також у дослідженні спеціальних підстав звільнення працівника ОВС від відповідальності за завдану шкоду.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

здійснити аналіз формування концепції цивільно-правової відповідальності взагалі і за завдання шкоди зокрема у вітчизняній правовій науці цивільного права;

здійснити аналіз поняття, характерних ознак та функцій цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду на сучасному етапі розвитку цивільного права в Україні;

обґрунтувати концептуальне бачення сутності звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди;

дослідити поняття, специфіку та види підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди;

з'ясувати сутність та зміст таких категорій, як «звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності», із метою їх розмежування;

уточнити критерії класифікації вказаних категорій та значення

окремих їх видів у загальному контексті дисертаційного дослідження;

проаналізувати існуючі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди;

дослідити спеціальні випадки звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди працівників ОВС.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються з приводу та внаслідок звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.

Предметом дослідження є підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, як категорія цивільного права, а також норми права, що регулюють відповідні відносини.

Методи дослідження. У процесі аналізу досліджуваних проблем, які охоплюються дисертаційним дослідженням, було використано відповідні загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити такі: діалектичний (за допомогою якого цивільно-правова відповідальність досліджувалася як різновид юридичної відповідальності, особливості цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди). Його застосування дозволило також визначити специфіку категорії підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, розглядаючи їх у контексті поняття цивільно-правової відповідальності; функціональний (дозволив розглянути під відповідним кутом зору види цивільно-правової відповідальності, з'ясувати особливості та функціональне призначення цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди); порівняльно-правовий (застосовувався при аналізі низки аспектів проблеми, що складає предмет дисертаційного дослідження, був також використаний для порівняння різних підходів до визначення та характеристики підстав виключення та звільнення від цивільно-правової відповідальності); історичний метод (оскільки такі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності, як непереборна сила та випадок, розглядаються у глибокій історичній перспективі як результат тривалого розвитку теорії цивільного права, то за його допомогою визначаються закономірності розвитку відповідних категорій); догматичного (логічного) аналізу (при здійсненні висновків і пропозицій, які містяться в дисертації, з урахуванням вимог відносно визначеності, несуперечливості, послідовності і обґрунтованості суджень і здійснення в межах загальнотеоретичних і галузевих конструкцій із використанням понятійного апарату відповідних галузей науки).

Теоретичною базою дисертаційного дослідження є праці М.М. Агаркова, Б.С. Антимонова, С.С. Алексеєва, Б.Т. Базилєва, Ю.В. Бауліна, А.Б. Венгерова, О.С. Йоффе, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова,

М.М. Коркунова, О.О. Красавчикова, Т.С. Ківалової, В.В. Лазарева, С.Н. Ландкофа, О.Е. Лейста, Я.М. Магазинера, М.С. Малєїна, В.П. Маслова, Г.К. Матвєєва, Л.Г. Могилянського, В.С. Нерсєсянца, П.М. Рабіновича, І.С. Самощенко, В.М. Селіванова, В.Т. Смирнова, А.А. Собчака, О.Ф. Скакун, П.Р. Стависького, В.А. Тархова, М.Х. Фарукшина, К.А. Флейшиць, Р.О. Халфіної, Є.О. Харитонова, Р.Л. Хачатурова, М.Д. Шаргородського, Я.М. Шевченко, Х.Й. Шварца, М.Я. Шимінової, Л.С. Явича, К.К. Яїчкова та ін.

Вивчення та аналіз праць зазначених науковців дали змогу визначити й оцінити стан досліджуваної проблеми, виявити й дослідити питання, що постали на сучасному етапі реформування загальної теорії права, та визначити шляхи їх вирішення.

Емпіричну основу дослідження складає чинне законодавство України, монографічна та навчальна література, а також судова практика.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше у вітчизняній науці теорії права пострадянської доби здійснено комплексне монографічне дослідження концептуальних питань визначення поняття, сутності та особливостей підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. На цьому підґрунті сформульовано і розвинуто низку авторських положень щодо характеристики підстав, що звільняють від цивільно-правової відповідальності. Крім того, обґрунтовується авторське бачення цієї категорії, її розмежування із суміжними правовими явищами та на цій основі пропонуються уточнення дефініцій зазначених категорій і понять. У межах проведеного дослідження одержано результати, що мають наукову новизну.

Елементи наукової новизни полягають, зокрема, у такому:

уперше:

висунуто тезу про те, що на відміну від публічно-правових галузей, у цивільному праві є специфіка визначення підстав звільнення від відповідальності. Якщо в кримінальному, адміністративному праві можна говорити про досить чітке розмежування підстав виключення юридичної відповідальності від підстав звільнення від неї, то в цивільному праві зробити це відносно відповідальності в усіх охоронних відносинах практично неможливо;

аргументується точка зору, відповідно до якої підстави звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності в цивільному праві можливо розмежовувати лише в договірних зобов'язаннях. Але в деліктах унаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, зумовленою вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично збігаються і сам факт завдання шкоди вже є пра-

вопорушенням. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними;

запропоновано підстави звільнення від відповідальності в договірних зобов'язаннях назвати абсолютним звільненням, а в деліктних – відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності;

обґрунтовано положення про те, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення і внаслідок цього має певну специфіку, яка полягає в наявності неповного, або «усіченого», складу;

обґрунтовано положення про те, що у відносинах відповідальності за завдання шкоди сам факт такого завдання вже є протиправним;

удосконалено:

перелік підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, до яких, на думку автора, належать казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого;

положення про необхідність застосування диференційованого підходу при відмежуванні непереборної сили від випадку, суть якого полягає в тому, що порівнюються технічні можливості даної особи з можливостями інших однорідних осіб або організацій. При такому підході непереборною силою визнається подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обороту;

тезу про те, що відшкодування шкоди є цивільно-правовою відповідальністю;

набуло подальшого розвитку:

пропозиція включити до складу цивільного правопорушення такі елементи: шкода, протиправність, причинний зв'язок між завданою шкодою і протиправністю;

пропозиція викласти ознаки грубої і простої необережності при визначенні форм вини потерпілого безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві.

Практичне значення одержаних результатів полягає у:

науково-дослідній сфері: висновки дисертаційного дослідження розвивають теорію цивільного права, зокрема ту її частину, що стосується цивільно-правової відповідальності, і є підґрунтям для подальшого формування й удосконалення вітчизняної теорії цивільно-правової відповідальності. Запропоновано нові висновки та сформульовано деякі дефініції теорії цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. Теоретичні положення, пропозиції й висновки дисертації можуть стати базою для подальшого вдосконалення концепції цивільно-правової відповідальності, її складових частин, підстав, що звільняють

від неї;

сфері правотворчості: висновки, пропозиції та дефініції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в законотворчій діяльності: у процесі підготовки та вдосконалення низки законодавчих та підзаконних актів.

навчально-методичній роботі: матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних посібників та підручників із курсу цивільного права, при читанні лекцій із курсу цивільного права, при розробленні спецкурсів із проблем цивільного права;

правовиховній сфері: положення і висновки дисертації можуть бути використані для підвищення рівня правової культури населення, формування фахової правосвідомості студентів юридичних вузів.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію виконано на кафедрі цивільного права та процесу Одеського державного університету внутрішніх справ і обговорено на спільному засіданні кафедр цивільного права ОНЮА та цивільного права та процесу ОДУВС.

Результати дослідження доповідались на загальноукраїнських і міжнародних конференціях: IV звітна конференція науково-педагогічного складу Одеського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (24 квітня 2007 р., ОЮІ ХНУВС, м. Одеса); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми цивільного права та процесу», присвячена пам'яті проф. О.А. Пушкіна (26 травня 2007 р., ХНУВС, м. Харків); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми цивільного права та цивільного процесу» (26 жовтня 2007 р., ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, м. Донецьк); Круглий стіл «Проблемні питання реалізації особистих немайнових та майнових прав громадян у цивільному судочинстві» (29 листопада 2007 р., ХЮІ ХНУВС, м. Херсон); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку права в Україні» (7-8 грудня 2007 р., МГУ, м. Одеса); V звітна конференція науково-педагогічного складу Одеського державного університету внутрішніх справ (16 травня 2008 р., ОДУВС, м. Одеса); Науково-практична конференція «Проблеми цивільного права та процесу» (31 травня 2008 р., ХНУВС, Харків); V міжнародна науково-методична конференція «Римське право і сучасність» (30-31 травня 2008 р., ОНЮА, м. Одеса).

Результати дисертаційного дослідження широко використовуються в навчальному процесі при читанні дисципліни «Цивільне та сімейне право».

Публікації. Основні теоретичні та практичні висновки, положення

та пропозиції дисертаційного дослідження викладені автором у 15 публікаціях, в тому числі в 4-х одноосібних та 2-х у співавторстві статтях, опублікованих у журналах та збірниках, котрі входять до переліку наукових фахових видань затверджених ВАК України.

Особистий внесок здобувача. Серед 6 статей за темою дисертаційного дослідження у співавторстві написано 2 статті. Особистий внесок здобувача при підготовці публікацій, написаних у співавторстві полягає в розробленні по кожній статті основної ідеї та викладенні тексту.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 200 сторінок. Список використаних джерел складає 230 найменувань і займає 23 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, ступінь її наукової розробки, надається характеристика об'єкта, предмета та методологічної основи дослідження, визначаються мета, завдання дослідження, науково-теоретична основа, формулюються наукова новизна та основні положення, які виносяться на захист, висвітлюється практичне значення та апробація результатів дослідження.

Розділ 1. «Загальна характеристика відповідальності за завдання шкоди за цивільним законодавством України» складається з трьох підрозділів і присвячено дослідженню рівня розробки проблеми у вітчизняній науці, уточненню поняття «цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди» та визначенню підстав її настання.

У **підрозділі 1.1. «Огляд літератури за темою та визначення стану її дослідження»** весь масив літератури, яка стосується проблематики дисертаційного дослідження, умовно поділено на три групи: 1) наукові дослідження, що стосуються визначення юридичної та цивільно-правової відповідальності взагалі і відповідальності за завдання шкоди зокрема; 2) наукові дослідження категорії звільнення від юридичної відповідальності; 3) наукові дослідження, що безпосередньо пов'язані з характеристикою підстав звільнення від відповідальності за завдання шкоди. Питання цивільно-правової відповідальності аналізувались і досліджувались під різними кутами зору: досліджувались санкції окремих видів зобов'язань, форми і способи захисту порушених прав, підстави звільнення від відповідальності тощо. У результаті наукових пошуків у науці цивільного права сформувалась та зміцнилась

позиція відносно того, що цивільно-правова відповідальність є засобом державного примусу, що застосовується до особи, винної у вчиненні правопорушення.

Серед досліджень цивільно-правової відповідальності розглядаються праці, присвячені значенню вини у відповідних правовідносинах. Є у літературі й ще одна точка зору на зазначену проблему. Так, на думку Є.О. Харитонова, не всі примусово реалізовані санкції, застосування негативних майнових наслідків для порушника є відповідальністю. В юридичній літературі, крім юридичної відповідальності, уже багато років виділяють ще так звані засоби захисту. Коли ж йдеться про засоби захисту, то осуду поведінки заподіювача шкоди з боку держави і суспільства може й не бути. Головним є обов'язок відшкодувати збиток. Таким чином, у цивільному праві у випадку порушення цивільних прав можуть застосовуватись дві групи санкцій: 1) пов'язані з осудом поведінки боржника з боку суспільства і держави та 2) не пов'язані з таким осудом.

У *підрозділі 1.2. «Поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди»* розглядається сутність відносин, що виникають унаслідок заподіяння шкоди, яка полягає у відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому, за рахунок того, хто заподіяв шкоду. Таким чином поновлюється порушена майнова сфера потерпілого, а відтак усуваються наслідки правопорушення. У результаті цього відносини, які виникають унаслідок заподіяння шкоди, займають у цивільному праві специфічне місце, оскільки містять елементи і компенсаційних, і штрафних відносин, а отже мають певні ознаки цивільно-правової відповідальності.

Звертається увага на те, що в цивільному законодавстві у випадку правопорушення можуть застосовуватися дві групи санкцій, які відрізняються істотною ознакою: одні – пов'язані з осудом поведінки порушника з боку суспільства і держави, мають метою виховний вплив на порушника, інші – не пов'язані з таким осудом і не переслідують мети покарання та перевиховання особи, яка вчинила порушення. У першому випадку йдеться про цивільно-правову відповідальність, у другому – про засоби захисту. Таким чином робиться висновок про те, що цивільно-правова відповідальність є покладанням на особу, винну в учиненні правопорушення, негативних майнових наслідків, яке супроводжується осудом поведінки порушника і має на меті захист інтересів потерпілого. Крім того, для цивільно-правової відповідальності властивим є встановлення відповідальності за випадок, тобто за відсутності вини. Таким чином, підстав для суспільного осуду немає, але відповідальність є.

Поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди в дисертаційному дослідженні формулюється таким чином: цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди – реалізація (застосування) правовідновлювальної санкції, унаслідок якої на особу покладаються негативні майнові наслідки протиправної поведінки, що супроводжується стимулюванням порушника до вчинення певних дій у майбутньому і має метою захист інтересів потерпілої особи.

У *підрозділі 1.3. «Підстави цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди»* аналізується поняття складу цивільного правопорушення, звертається увага на те, що визначення чітких меж складу цивільного правопорушення має велике теоретичне і практичне значення. У доктрині цивільного права елементами складу цивільного правопорушення вважають: протиправність поведінки; наявність збитків; причинний зв'язок між протиправним діянням і збитками; вину правопорушника. Слід зазначити, що така ж концепція характерна і для цивільного права Росії. Разом із цим, існує точка зору, відповідно до якої правопорушення є не єдиною підставою юридичної відповідальності. Іншими словами, допускається можливість відповідальності не тільки при наявності складу правопорушення, але й при його неповному складі: коли вина правопорушника відсутня у силу дії тих чи інших чинників.

Одним з елементів складу цивільного правопорушення, а отже і підстав відповідальності є наявність шкоди. За відсутності шкоди питання про відповідальність взагалі не виникає. Шкода полягає в позбавленні або зменшенні здатності потерпілого до праці, смерті годувальника, додаткових витратах, покликаних забезпечити життєдіяльність потерпілого як повноцінної особистості, заподіянні фізичних або моральних страждань. Відповідно до ст. 22 ЦК під збитками розуміють витрати, що зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також неотримані кредитором прибутки, які він отримав би, якби зобов'язання було виконане боржником. Наявність збитків – це результат, наслідок дії чи бездіяльності особи, яка їх спричинила. Якщо дія чи бездіяльність особи можуть бути як протиправні, так і правомірні, то їх наслідки завжди протиправні, оскільки вони відображають несприятливий результат, що фактично настав у майновій сфері іншої особи. Причинний зв'язок як елемент складу цивільного правопорушення – це взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при якому одне з них із необхідністю породжує інше. Причинний зв'язок означає, що збитки завдані саме протиправними діями даної особи, а не виникли з інших причин. Тому протиправна поведінка особи повинна бути причиною збитків, а збитки повинні бути її наслідком, інакше цивільно-правова

відповідальність неможлива.

Розділ 2. «Загальні підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності» складається з трьох підрозділів і присвячено розгляду обставин, за наявності яких, особа, яка завдала шкоду звільняється від її відшкодування.

У підрозділі 2.1. «Поняття та підстави звільнення від відповідальності за завдання шкоди» звернуто увагу на те, що, за певних обставин, навіть за наявності зовнішніх ознак правопорушення, цивільно-правова відповідальність може не наставати, внаслідок того, що вона виключається взагалі, або внаслідок того, що порушник звільняється від неї. Унаслідок цього визначення існування підстав для застосування цивільно-правової відповідальності, виключення її або звільнення від неї має важливе значення. Аналізуються поняття «виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності», унаслідок чого робиться висновок про те, що в широкому розумінні термін «виключення» слід розглядати як «недопущення наявності чогось» (у нашому випадку – юридичної відповідальності) за даних умов. Саме в такому значенні слід вести мову про «виключення юридичної відповідальності».

Що ж стосується «звільнення від юридичної відповідальності», то цей вислів означає, що така відповідальність була можлива, але внаслідок певних обставин порушника до неї не притягують. У цивільному праві виключає відповідальність за завдання шкоди необхідна оборона. Щодо крайньої необхідності, то вона не виключає цивільно-правової відповідальності, але на розсуд суду з урахуванням обставин справи може бути підставою повного або часткового звільнення від відповідальності.

Звертається увага на розмежування підстав звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності в договірних зобов'язаннях. У деліктах, унаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, зумовлену вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично збігаються і сам факт заподіяння шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними. Тому можливо говорити про існування в цивільному праві специфічного поділу підстав звільнення від відповідальності, яке пропонується умовно назвати абсолютним звільненням (у договірних зобов'язаннях) і відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності (у деліктних зобов'язаннях).

У підрозділі 2.2. «Непереборна сила та випадок» охарактеризова-

но основні підстави звільнення від відповідальності та запропоновано їх розмежування. Непереборна сила визначається як надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (пп. 1 п. 1 ст. 263 ЦК України). При цьому судова практика під невідворотними обставинами розуміє не тільки і не стільки саме явище непереборної сили, скільки його наслідки. Поряд із цим у законодавстві немає навіть примірного переліку обставин, які до даного явища належать. Слід зазначити, що попри єдність поняття непереборної сили в цивільному праві, значення цього явища у сфері відповідальності за заподіяння шкоди має певну специфіку. По-перше, непереборна сила має значення універсальної обставини, що звільняє від відповідальності за заподіяння шкоди. Однак у ст. 1166 (що має загальне значення для деліктної відповідальності) непереборна сила згадується в тому значенні, що шкода, заподіяна каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи навіть унаслідок непереборної сили може бути відшкодована у випадках, установлених законом. По-друге, слід зазначити різну роль непереборної сили в причинно-наслідковому механізмі. У договірних відносинах непереборна сила, як правило, виступає як обставина, що перешкоджає виконанню договору, при цьому існує лише ймовірність виникнення внаслідок цього збитків у кредитора. При заподіянні недоговорної шкоди непереборна сила сприяє заподіянню цієї шкоди. Пропонується при відмежуванні непереборної сили від випадку застосовувати диференційований підхід, суть якого полягає в тому, що порівнюються технічні можливості даної особи з можливостями інших однорідних осіб або організацій. Ми приєднуємося до положення про те, що непереборною силою є подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обороту.

У *підрозділі 2.3. «Умисел потерпілого»* розглядається наступна підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. Згідно із ч. 1 ст. 1193 ЦК України умисел потерпілого належить до юридичного факту, за наявності якого особа, яка заподіяла шкоду, безумовно звільняється від обов'язку її відшкодувати. Умисел визначають як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні їх настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір учинення протиправного діяння, на підставі цього умисел визнається найбільш тяжкою формою вини. Необережність – більш легка форма вини, визначається як ставлення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості і передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної і

вольової активності правопорушника. Уважаємо за необхідне викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена як і кримінально-правова самовпевненість, а проста необережність – як недбалість. У контексті даного підрозділу розглядається також питання про кваліфікацію як вини потерпілого такої категорії, як самообмова. Самообмова визначається як свідомо неправдиві свідчення підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які вони дали з метою переконати органи досудового слідства і суд у тому, що саме вони вчинили злочини, хоч насправді вони їх не вчиняли. Вина обвинуваченого, який застосовує самообмову, може виражатися лише в умислі. Якщо самообмова була наслідком необережної поведінки потерпілого, то вважаємо, що потерпілий повинен набути право на відшкодування шкоди.

Розділ 3. «Спеціальні підстави звільнення працівника ОВС від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду» складається з трьох підрозділів і присвячено дослідженню правового становища працівника органів внутрішніх справ, досліджується категорія «необхідна оборона» як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.

У *підрозділі 3.1. «Правовий статус працівника органів внутрішніх справ»* ідеться про те, що раніше досліджені підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду стосувалися звичайних суб'єктів цивільного права. Але оскільки працівники органів внутрішніх справ є особливими делінквентами, то й умови притягнення до цивільно-правової відповідальності та підстави звільнення від неї мають певні особливості. Специфіка заподіяння шкоди полягає в тому, що особа (у даному випадку – представник правоохоронного органу) при цьому виконує свій службовий обов'язок (наприклад затримує злочинця, який перебуває в помешканні громадянина). Особливий режим відшкодування шкоди, заподіяної фізичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду передбачено ст. 1176 ЦК України. Зокрема у випадках незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян, заподіяна шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

У підрозділі 3.2. «Відвернення протиправного посягання (необхідна оборона і крайня необхідність)» автор звертається до історичного виникнення та становлення категорії необхідної оборони як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди. Однією з ознак необхідної оборони є те, що ці дії мають незлочинний характер, їм властива правомірність заподіяння шкоди. Якщо ж особа в обстановці, що склалася, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення щодо реальності суспільно небезпечного посягання, але перевищила межі захисту, який потрібно було застосувати, її дії мають розцінюватись як перевищення меж необхідної оборони. Правомірними також вважаються дії, якими заподіяно шкоду в стані крайньої необхідності. Умовами правомірності заподіяння шкоди є: неможливість за певних обставин усунути небезпеку, що загрожує, іншими засобами. На відміну від необхідної оборони, де шкода завдається тому, хто здійснює посягання, при крайній необхідності шкода завдається особі, поведінка якої є правомірною. При крайній необхідності захист блага, якому загрозувала безпека, здійснюється за рахунок порушення інтересів (заподіяння шкоди) особи, яка не причетна до небезпеки, що виникла. ЦК України у ст. 1171 покладає на заподіювача шкоди, поведінка якого є правомірною, обов'язок відшкодувати шкоду. Ознаками необхідної оборони як обставини, що виключає протиправність і суспільну небезпеку діяння, а отже і звільняє від юридичної відповідальності за заподіяння шкоди, є: 1) вона є свідомим і вольовим учинком; 2) за своїм змістом необхідна оборона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку і протиправність діяння і тим самим юридичну відповідальність.

У підрозділі 3.3. «Затримання злочинця та виконання наказу або розпорядження» автор указує на те, що оскільки працівник органів внутрішніх справ у силу своєї професійної діяльності належить у досліджуваних відносинах до спеціального, особливого суб'єкта, до нього застосовуються ті підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду, що й до інших, і крім цього, додатковими підставами звільнення, на наш погляд, є заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, а також при виконанні наказу або розпорядження, обов'язкового до виконання. Звертається увага на те, що від відшкодування шкоди звільняється саме працівник органу, а не державний орган (держава), оскільки держава в таких випадках відповідає завжди. Це означає, що в разі, якщо посадова або службова особа звільняється від відповідальності за заподіяння шкоди, держава не має права регресу до такої особи відповідно до ст. 1191 ЦК України. Крім цього, необхідно також зауважити характер діяльності працівни-

ків органів внутрішніх справ, для яких і затримання злочинця і виконання наказу є не просто професійними обов'язками, але й пов'язані з присягою і особливим порядком проходження служби. Отже, щодо звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди при затриманні злочинця, то тут відсутній такий елемент складу цивільного правопорушення, як протиправність дій. У літературі зазначається, що найбільш спірним питанням, яке виникає при дослідженні затримання із цивільно-правової позиції, є врахування ступеня суспільної небезпеки діяння як підстави звільнення від відшкодування заподіяної шкоди. Звертається увага на те, що ступінь суспільної небезпеки діяння не впливає на обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду. Однак за наявності суспільної небезпеки виникає конфлікт публічно-правового обов'язку уповноваженої особи вжити всіх заходів до усунення суспільної небезпеки, а також приватноправової презумпції майнової та особистої недоторканності особи. У судовій практиці усталеним є положення, що працівники міліції, інших правоохоронних органів, які у зв'язку з виконанням службових обов'язків заподіяли шкоду нападнику чи затриманому, не підлягають кримінальній відповідальності, якщо діяли відповідно до закону. Заподіяння злочинцеві при його затриманні тяжкої шкоди повинне визнаватися розмірним лише у випадках, якщо така шкода була заподіяна вимушено особі, що вчинила злочин великої суспільної небезпеки в сприятливій для особи, яка затримала злочинця, обстановці затримання цього злочинця.

ВИСНОВКИ

У **висновках** на основі теоретичного обґрунтування наявних доктрин, запропонованих концептуальних напрямків вирішення поставлених завдань, аналізу чинного законодавства підсумовуються наступні висновки:

здійснено аналіз формування концепції цивільно-правової відповідальності взагалі і за заподіяння шкоди зокрема у вітчизняній правовій науці цивільного права;

здійснено аналіз поняття, характерних ознак та функцій цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду на сучасному етапі розвитку цивільного права в Україні;

обґрунтовано концептуальне бачення сутності звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди;

досліджено поняття, специфіку та види підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди;

з'ясовано сутність та зміст таких категорій, як «звільнення від цивіль-

но-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності», з метою їх розмежування;

уточнено критерії класифікації таких категорій, як «звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності», та значення окремих їх видів у загальному контексті дисертаційного дослідження;

проаналізовано існуючі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди;

досліджено спеціальні випадки звільнення від відповідальності за заподіяння шкоди працівників ОВС.

Уперше висунуто тезу про те, що на відміну від публічно-правових галузей, у цивільному праві є специфіка визначення підстав звільнення від відповідальності. Якщо у кримінальному, адміністративному праві можна говорити про досить чітке розмежування підстав виключення юридичної відповідальності від підстав звільнення від неї, то в праві цивільному зробити це щодо відповідальності в усіх охоронних відносинах практично неможливо. Поряд з цим, уперше аргументується точка зору, відповідно до якої підстави звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності в цивільному праві можливо розмежовувати лише у договірних зобов'язаннях. Але в деліктах, унаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, зумовлену вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично збігаються і сам факт заподіяння шкоди вже є правопорушенням. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними. Також запропоновано підстави звільнення від відповідальності в договірних зобов'язаннях назвати абсолютним звільненням, а у деліктних – відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності. Уперше обґрунтовано положення про те, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення і внаслідок цього має певну специфіку, яка полягає в наявності неповного, або «усіченого», складу. Крім цього, обґрунтовано положення про те, що у відносинах відповідальності за заподіяння шкоди сам факт такого заподіяння вже є протиправним.

Додатково аргументовано тезу про те, що відшкодування шкоди є цивільно-правовою відповідальністю. Поряд з цим, звернуто увагу на необхідність застосування диференційованого підходу при відмежуванні непереборної сили від випадку, суть якого полягає в тому, що порівнюються технічні можливості даної особи з можливостями інших однорідних осіб або організацій. При такому підході непереборною силою визнається подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних

обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обороту. Крім цього, названо перелік підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, до яких на думку автора, належать казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого.

На підставі зазначених висновків пропонується:

до складу цивільного правопорушення включити такі елементи: шкода, протиправність, причинний зв'язок між заподіяною шкодою і протиправністю;

при визначенні форм вини потерпілого викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Церковна О.В. Відповідальність за вину і відповідальність без вини: співвідношення та загальна характеристика /О.В. Церковна //Південноукраїнський правничий часопис: Науковий журнал. 2006. – № 4. – С. 135-136.

2. Стрельник О.Л., Церковна О.В. Про визначення понять «виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності»/ О.Л. Стрельник, О.В. Церковна //Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. 2007. – Вип. 31. – С. 127-133.

3. Церковна О.В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Південноукраїнський правничий часопис: Науковий журнал. 2007. – № 3. – С. 140-141.

4. Резніченко С.В., Церковна О.В. Особливості цивільно-правової відповідальності /С.В. Резніченко, О.В. Церковна //«Актуальні проблеми держави і права»: Зб. наукових праць. 2007. – Вип. 34. – С. 291-296.

5. Церковна О.В. Наявність складу правопорушення, як підстава цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди /О.В. Церковна //Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління. Зб. наукових праць. Том 11. Ч. 1. 2008. – Вип. 20. – С. 258-263.

6. Церковна О.В. Правове становище працівника органів внутрішніх справ /О.В. Церковна //Південноукраїнський правничий часопис: Науковий журнал. 2008. – №2. – С. 134-136.

7. Церковна О.В. Підстави настання цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Матеріали IV звітної конференції науково-

педагогічного складу Одеського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (Одеса, 24 квітня 2007 р.). – Одеса: Вид-во ОЮІ ХНУВС, 2007. – С. 80-82.

8. Церковна О.В. Правова природа інституту відшкодування шкоди, завданої працівниками правоохоронних органів /О.В. Церковна //Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О.А. Пушкіна): матеріали міжнародної науково-практичної конференції (26 травня 2007 р.) /за ред. В.А. Кройтора, Р.Б. Шишки, Є.О. Мічуріна. – Харків, ХНУВС, 2007 – С. 226-228.

9. Церковна О.В. Причинний зв'язок, як підстава цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Актуальні проблеми цивільного права та цивільного процесу: Зб. доповідей та тез повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 26 жовтня 2007 р.) /Ред. кол. С.Г. Кузьменко, О.І. Антонюк. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2007. – С. 145-148.

10. Церковна О.В. Механізм реалізації функцій цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди /О.В. Церковна //Проблемні питання реалізації особистих немайнових та майнових прав громадян в цивільному судочинстві: Зб-к. мат-лів круглого столу. – Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2007. – С. 31-33.

11. Церковна О.В. Підстави цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: Зб. – Одеса: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2007. – Вип. 7. – С. 234-235.

12. Церковна О.В. Непереборна сила та випадок як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Підприємництво і море: Тези доповідей круглого столу /Відпов. ред. Харитонова О.І. //Одеська національна юридична академія. – О.: Фенікс, 2008. – С. 32-34.

13. Церковна О.В. Умисел потерпілого, як підстава звільнення особи, яка завдала шкоду від цивільно-правової відповідальності /О.В. Церковна //Матеріали V звітної конференції науково-педагогічного складу Одеського державного університету внутрішніх справ (Одеса, 16 травня 2008 р.) Одеса: ОДУВС, 2008. – С. 87-88.

14. Церковна О.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язання /О.В. Церковна //Проблеми цивільного права та процесу: Матеріали науково-практичної конференції: 31 травня 2008 р. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 268-271.

15. Церковна О.В. Правові наслідки порушення зобов'язання за римським правом /О.В. Церковна //Римське право та сучасність: V

АНОТАЦІЯ

Церковна О.В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2008.

Роботу присвячено дослідженню підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. Розглядаються такі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду, як казус (випадок), необхідна оборона, крайня необхідність, непереборна сила та умисел потерпілого. З'ясовується сутність та зміст таких категорій як «звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності». Аргументовано положення про необхідність застосування диференційованого підходу при відмежуванні непереборної сили від випадку. Запропоновано викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності.

У висновках автором сформулювало напрямки застосування отриманих результатів при звільненні від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, пропонуються рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, підстави звільнення від відповідальності, непереборна сила, випадок, умисел потерпілого, необхідна оборона, крайня необхідність.

АННОТАЦИЯ

Церковная Е.В. Основания освобождения от гражданско-правовой ответственности за причинение вреда. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2008.

Диссертация посвящена исследованию обстоятельств освобождения от гражданско-правовой ответственности. Рассматриваются такие обстоятельства освобождения от гражданско-правовой ответственности

за причинение вреда, как казус (случай), необходимая оборона, крайняя необходимость, непреодолимая сила и умысел потерпевшего. Исследуется сущность и содержание таких категорий как «освобождение от гражданско-правовой ответственности» и «исключение гражданско-правовой ответственности». Разработано положение, в соответствии с которым обстоятельства освобождения от ответственности и обстоятельства исключающие ответственности в гражданском праве можно разграничивать только в договорных обязательствах. В деликтах же, вследствие того, что они исполняют важную охранительную функцию, обусловленную требованиями соблюдения законности, возмещение вреда и ответственность практически совпадают, а сам факт причинения вреда уже является правонарушением. И поэтому категории «освобождение от ответственности» и «исключение ответственности» в деликтных обязательствах фактически тождественны. Аргументировано положение о необходимости применения дифференцированного подхода при разграничении непреодолимой силы и случая, сущность которого состоит в том, что сравниваются технические возможности определённого лица с возможностями других лиц или организаций. При таком подходе непреодолимая сила определяется как событие, последствия которого не могут предупредить при данных обстоятельствах другие такие же участники гражданского оборота. Предложено при определении форм вины потерпевшего закрепить признаки грубой и простой неосторожности непосредственно в Гражданском кодексе, используя существующие определения видов неосторожности в уголовном праве.

Исследованы специальные случаи освобождения от ответственности за причинения вреда сотрудников ОВД. Рассмотрена специфика причинения вреда, которая состоит в том, что лицо (в данном случае представитель правоохранительного органа) при этом исполняет свои служебные обязанности. Рассматриваются нормы необходимой обороны, действия в состоянии которой освобождают от ответственности. Приведены такие признаки необходимой обороны, как обстоятельство, которое исключает противоправность и общественную опасность действия, и соответственно освобождает от ответственности за причинение вреда: 1) оно является сознательным и волевым действием; 2) по своему содержанию необходимая оборона является общественно полезной; 3) исключает общественную опасность и противоправность действия и тем самым юридическую ответственность.

Выводы содержат сформулированные автором направления применения полученных результатов при освобождении от гражданско-правовой ответственности за причинение вреда, предлагаются рекомен-

дации по усовершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, основания освобождения от ответственности, непреодолимая сила, случай, умысел потерпевшего, необходимая оборона, крайняя необходимость.

SUMMARY

Cerkovna O.V. Release basis from civil responsibility for damaging. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate Degree of Law, speciality 12.00.03 – Civil law and civil procedure; Family Law; International private law. – Odesa national law academy, Odesa, 2008.

This thesis focuses on research of release basis from civil responsibility. It is examined such release basis from civil responsibility for inflicted damaging as incident (case), necessary defense, absolute necessity, act of providence and intention of victim. Essence and maintenance of such categories as «release from civil responsibility» and «exception of civil responsibility» are ascertained. The position is argued on application necessity of differentiated approach in separation of an act of providence and a case. It is suggested to expound the rough signs and simple carelessness directly in Civil Code, using present decisions of carelessness' types. In conclusions the author formulated the directions of application of the got results at a release from civil responsibility for damaging, recommendations and suggestions are offered in relation to current legislation perfection.

Keywords: civil-lawful responsibility release basis from responsibility, act of providence, case, intention of a victim, necessary defence, absolute necessity.